

У другій частині п'ятого, останнього з досі надрукованих томів коментованої праці Грушевський звертається до одного з найцікавіших періодів історії вітчизняної літератури, котрий називає «першим відродженням». Це література 1580—1610 рр., яка, впливши і відтворивши справжній вибух пробудженого релігійного і національного самосвідомлення, разом з тим внесла до скарбниці українського та світового письменства і непідробну перлину — збережені часом твори Івана Вишенського.

Приділяючи, — і це зрозуміло, — головну увагу спадщині «духовного вождя і трибуна «Малої Росії», дослідник розглядає її в контексті того літературного феномена, фактом якого вона була, або, точніше, на тлі котрого вона постала, — православно-уніатської (католицької) полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст. При цьому і структура викладу підсумків дослідження творчості Вишенського підкорена завданню історичного аналізу цього величного результату богословських студій, публіцистичної думки і літературної праці двох генерацій українських книжників: розділи про «перші» та останні твори письменника перервані розповіддю про «інші літературні сили православного табору» і письменницький доробок Іпатія Потія.

Бувши в літературознавстві насамперед істориком — а у володіннях Ключа, і це одна з оригінальних рис Грушевського-історика, не в останню чергу дослідником історії культури і літературознавцем, — учений і тут прихильно шукає та щасливо знаходить соціологічні, релігійні, соціально-психологічні витoki і чинники «першого відродження» в літературі. А головним його відкриттям на цьому полі є, мабуть, послідовно проведена думка про «реформаційні імпульси», що ідейно запліднили бурхливий розвиток української літератури в кінці XVI — на початку XVII ст. Фермент ідей західно-європейської Реформації, що своєрідно зброджував навіть у творчій свідомості «нашого афонського пророка», виступає у Грушевського як конкретне, науково встановлене явище прямого зв'язку та типологічної суголосності «першого відродження українців» з Ренесансом у Західній Європі.

Реформаційні імпульси

Накреслена в розділі картина поширення ідей Реформації в Польщі в основних своїх рисах не застаріла. Польські дослідники продовжували розробляти історико-культурні аспекти порушених Грушевським проблем: *Zemnicki S.* *Renesans i humanizm w Polsce.* Warszawa, 1952; *Krzyżanowski J.* *W wieku Reja i Stańczyka.* Warszawa, 1958; *Barycz H.* *W blaskach epoki odrodzenia.* Warszawa, 1968; *Szymdtowa Z.* *O Erasmie i Reju.* Warszawa, 1972. S. 118—284.

Станіслав Оріховський останнім часом дедалі частіше розглядається як письменник український: *Наливайко Д. С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. К., 1984. С. 161—185; *Сас П. М.* Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст. Оріховського // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. К., 1991. С. 34—46.

Це — один з проявів певної тенденції поширювати коло авторів давньої української літератури за рахунок літератур сусідніх народів, про яку вже доводилося писати (РЛ. 1986. № 7. С. 69—70). Саме тому зроблений Грушевським огляд творчості С. Оріховського звучить у наш час дуже актуально. По-перше, історик чітко і, на наш погляд, справедливо вирішує питання про національну позицію Оріховського, зазначаючи, зокрема, його «твердий „руський“ патріотизм (в розумінні провінціальним, а не національним!)». По-друге, Грушевський не приховує і не затушовує, як це роблять сучасні дослідники, ні величезного значення творчої спадщини письменника саме для польської літератури, ні обставин його боротьби проти целібату, ні його знов-таки твердого католицького консерватизму в останні роки життя, коли Оріховський, який, до речі, рядка не написав українською мовою, перейшов із загальноєвропейської латинської на мову польську.

Такий тверезий — а в Грушевського, як ще побачимо, і конструктивний — погляд на діяльність Оріховського дуже потрібний нам тепер, коли студент в університетському підручнику знаходить, наприклад, такі твердження: Оріховський «ратував за розумне об'єднання церков, яке б не допустило володарювання хижого Риму. Тому його можна вважати одним з перших українських полемістів XVI ст., за що його високо цінували деякі полемісти XVII ст., зокрема Захарія Копистенський» (*Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я.* Давня українська література /За ред. М. С. Грицай. 2-ге вид., перероб. і доп. К., 1989. С. 109—110). Оскільки ж цей фрагмент передує оглядові полемічної літератури XVI—XVII ст., студент і не зрозуміє, що Оріховський у головному пункті цієї полеміки стояв би — якщо б дожив до унії — на боці Петра Скарги та Іпатія Потія. Що ж до похвали Оріховському з боку Захарії Копистенського, то він, як легко переконалися, сприймає «каноніка премьского» як інонаціонального прибічника української справи, бо називає його «старим правдолюбцем ляхом» і «польським духовним».

Знайдений З. Целіховським «діалог римського ксьондза з руським попом» тепер, справді, вважають твором анонімним і М. Рею не атрибутують.

Реформаційні ідеї між українцями: полеміка з євангеліською й католицькою критикою

Згадані Грушевським «московські проповідники раціоналістичних поглядів», що діяли в 70-ті роки XVI ст. на Волині, останніми десятиріччями привертати пильну увагу російських дослідників: *Будовниц І. У.* Русская публицистика XVI века. М.; Л., 1947. С. 270—279; *Зимин А. А.* И. С. Пересветов и его современники. М., 1958. С. 182—214; *Клибанов А. И.* Реформационные движения в России в XIV—I-ой пол. XVI в. М., 1960.

«Звісний Ісайя Кам'янчанин» — ієродиякон (світське ім'я Яким), родом з Кам'янця. 1561 р. приїхав до Москви з дорученням від Остафія Воловича і Григорія Ходкевича добути давні слов'янські рукописи для надрукування в Литві й Україні. Зробив донос на митрополита Кизичинського Іоасафа, що привіз до Москви грамоту від патріарха Константинопольського. Йшлося про те, що Іоасаф цідував у Вільні хрест королеві. У свою чергу, митрополит звинуватив Ісайю у ересі, що викликало його заслання до